

ЛУЦЕНКО Л. В.

заступник начальника управління –
начальник відділу координації активних
заходів та міжвідомчої взаємодії
управління заходів реагування
(Департамент запобігання фінансовим
операціям, пов'язаним з легалізацією
доходів, одержаних злочинним шляхом
ДПС України)

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.52>

ЯВИЩЕ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Стаття висвітлює явище тіньової економіки в Україні в історико-правовому дискурсі та пропонує інтегровану рамку його осмислення і протидії. Вихідною проблемою є системний вплив тінізації та корупції на фінансову спроможність, конкуренцію і довіру до інституцій в умовах війни та євроінтеграції. На матеріалі наукових досліджень синтезовано чотири підходи до дефініювання: правовий, фінансовий, інституційний і статистичний (NOE) та обґрунтовано інтегроване визначення, яке охоплює: а) нелегальну діяльність; б) приховану легальну діяльність; с) неформальний сектор; d) корупційні ренти. Історико-правовий аналіз простежує еволюцію категорії від повоєнних «чорних ринків» і концепту «informal sector» до сучасних цифрових форм «комунікаційної тіні». У системному та синергетичному баченні тіньова економіка постає як відкрита мережева система. Методологія поєднує діалектичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий і системно-структурний підходи, а також економіко-статистичний аналіз і контент-аналіз нормативних актів та судової практики. Наукова новизна полягає у періодизації феномену в Україні, уніфікації поняттєвого апарату та перенесенні статистичної рамки NOE в площину адміністративно-правового регулювання. Практична значущість зводиться до напрямів детінізації: ризик-орієнтований контроль; інтероперабельність даних та е-аудит; комплаєнс-by-design у цифрових інфраструктурах; статус платформ як податкових агентів і спрощені режими декларування для мікробізнесу. Запропонована рамка забезпечує узгодженість термінології, порівнюваність вимірювань і основу для результативної політики детінізації доходів.

Ключові слова: тіньова економіка; детінізація доходів; історико-правовий дискурс; адміністративно-правове регулювання; неформальний сектор; цифровізація; публічне управління.

Lutsenko L. V. The phenomenon of the shadow economy in Ukraine: historical and legal discourse

The article highlights the phenomenon of the shadow economy in Ukraine in the historical and legal discourse and offers an integrated framework for its understanding and counteraction. The initial problem is the systemic impact of shadowing and corruption on fiscal capacity, competition and trust in institutions in the context of war and European integration. Based on the material of scientific research, four approaches to definition are synthesized: legal, fiscal, institutional and statistical (NOE) and an integrated definition is substantiated, which covers: a) illegal

activity; b) hidden legal activity; c) informal sector; d) corruption rents. The historical and legal analysis traces the evolution of the category from post-war “black markets” and the concept of “informal sector” to modern digital forms of “communication shadow”. In a systemic and synergistic vision, the shadow economy appears as an open network system. The methodology combines dialectical, formal-legal, comparative-legal and system-structural approaches, as well as economic-statistical analysis and content analysis of regulatory acts and judicial practice. The scientific novelty lies in the periodization of the phenomenon in Ukraine, the unification of the conceptual apparatus and the transfer of the NOE statistical framework to the plane of administrative and legal regulation. The practical significance is reduced to the areas of de-shadowing: risk-oriented control; data interoperability and e-audit; compliance-by-design in digital infrastructures; the status of platforms as tax agents and simplified declaration regimes for micro-employment. The proposed framework provides consistency of terminology, comparability of measurements and the basis for an effective policy of de-shadowing income.

Key words: *shadow economy; de-shadowing of income; historical and legal discourse; administrative and legal regulation; informal sector; digitalization; public administration.*

Постановка проблеми. Тіньова економіка та корупція залишаються системними бар'єрами розвитку України, безпосередньо підриваючи дохідну базу бюджету, конкурентність бізнес-середовища та довіру до державних інституцій. В умовах війни й хронічного дефіциту публічних фінансів кожна неврахована операція та корупційна рента означають недофінансовану оборону, відновлення й соціальні видатки. Євроінтеграційний курс вимагає від України прозорих податкових практик, сумісних із стандартами ОЕСР/ЄС, тому зменшення тінізації є не лише внутрішньою потребою, а й зовнішнім зобов'язанням. Швидка цифровізація економіки (е-комерс, платформи, безготівкові розрахунки) створює як нові можливості для детінізації через простежуваність даних, так і нові ризики ухилення, що потребують сучасних інструментів контролю, і відтак пошуку шляхів вирішення завдання із детінізації доходів громадян України.

Стан наукової розробки проблеми. Проблема детінізації доходів громадян лежить на перетині адміністративного, фінансового й податкового права, публічного управління, фінансового моніторингу та цифрового врядування. Її елементи опрацьовані у працях багатьох дослідників, однак інтегрована адміністративно-правова модель усе ще формується. Теорію публічної адміністрації, адміністративно-правового примусу, нагляду (контролю) та адміністративних процедур розвивали у своїх працях такі вчені, як В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, В.К. Колпаков, Т.О. Коломєць, В.М. Бевзенко, Т.О. Коломєць, О.В. Кузьменко, Є.О. Легеза, І.П. Голосніченко, О.М. Бандурка та ін.. Їхні підходи формують методологічну базу для організації діяльності органів влади у протидії тінізації доходів. Питання принципів оподаткування, адміністрування податків, процедур контролю й відповідальності висвітлено у працях таких вчених, як М.П. Кучерявенко, Л.К. Воронова, О.П. Орлюк, Д.О. Гетманцев, П.С. Пацурківський, О.О. Дмитрик, А.М. Соколовська, В.М. Опришко, В.В. Тильчик, О.В. Тильчикта ін. У цих дослідженнях обґрунтовано інструменти стимулювання добровільного декларування та моделі податкового контролю. Попри значний доробок окремих напрямів, недостатньо системно опрацьовано саме адміністративно-правові засади міжвідомчої координації, уніфіковані адміністративні процедури (від виявлення до оскарження рішень у цифровому середовищі), ролі органів місцевого самоврядування, а також процесуальні гарантії для громадян при ризик-орієнтованому контролі.

Метою наукової статті є дослідження явища тіньової економіки в Україні з точки зору історико-правового дискурсу.

Виклад основного матеріалу. У науковому дискурсі відсутня усталена дефініція поняття «тіньова економіка», що зумовлено його міждисциплінарною природою та різними

критеріями охоплення діяльності. У літературі виокремлюють щонайменше чотири концептуальні підходи: 1) правовий, який ототожнює тіньову економіку з протиправною діяльністю [1, с. 117]; 2) фіскальний, що акцентує на легальних за суттю операціях, свідомо прихованих від оподаткування та звітності [2, с. 34-40]; 3) інституційний, який фокусується на господарюванні поза формальними правилами (неформальний сектор, самозайняті без реєстрації) [3, с. 127]; 4) статистичний (за логікою Системи національних рахунків/NOE, що включає всі виробничі операції, не відображені офіційною статистикою з причин нелегальності, приховування чи неформальності) [4].

Різнострамованість цих підходів породжує суттєві розбіжності в оцінках масштабів тіньового сектору, тому для коректного аналізу необхідні чітка операціоналізація та фіксація меж вимірювання. Доцільно розрізняти такі компоненти: (а) нелегальна діяльність (кримінальне виробництво та обіг); (б) прихована легальна діяльність (ухилення від оподаткування, «зарплати в конвертах», фіктивне документообіг); (с) неформальний сектор (економічна активність без державної реєстрації); (d) корупційні ренти та тіньові платежі як механізм перерозподілу доходів і спотворення ринкових стимулів.

У науковому дискурсі не сформовано єдиного підходу до дефініювання «тіньової економіки», і проблема полягає не лише у змістовому трактуванні, а й у самій термінології: у вжитку перебуває понад три десятки найменувань цього явища. За спостереженням Дж. Томаса, який посилається на анотовану бібліографію МОП 1987 року щодо «таємної» зайнятості, у науковій літературі фіксуються щонайменше такі позначення нерегулярного сектора: «чорна» (black), «таємна» (clandestine), «прихована» (hidden), «неформальна» (informal), «невидима» (invisible), «нерегульована» (irregular), «неофіційна/позаофіційна» (non-official / unofficial), «паралельна» (parallel), «друга» (second), «тіньова» (shadow), «секретна» (subterranean), «підпільна» (underground), «неповідомлена» (unobserved), «неза-реєстрована» (unrecorded) економіка. Така термінологічна поліваріантність відображає багатовимірність феномену (правову, інституційну, фіскальну, статистичну його проєкції) і водночас ускладнює порівнюваність емпіричних оцінок та розроблення уніфікованих методик вимірювання [5]. За висновками Дж. Томаса, термінологічні уподобання щодо позначення «тіньової економіки» істотно варіюють між науковими спільнотами. В англomовному дискурсі (включно з Індією) превалюють поняття «чорна економіка» та «прихована економіка»; північноамериканські дослідження частіше оперують категоріями «підпільна», «прихована» і «тіньова» економіка. У країнах континентальної Європи також поширене поняття «чорна економіка», водночас спостерігаються національні нюанси: у Франції домінує термін «секретна», у Німеччині – «тіньова», в Італії – «прихована» економіка. Така диференціація відображає мовно-культурні та інституційні контексти й ускладнює міжкраїнову порівнюваність результатів емпіричних оцінок [5; 6, с. 45].

У методологічній традиції Євростату робоча група пропонує вживати узагальнювальний термін «невидима частина економіки» (non-observed economy) для охоплення всіх видів економічної активності, що з тих чи інших причин випадають із поля зору офіційної статистики. Цей підхід підтримує й Європейська система рахунків, трактуючи «невидимість» як результат як інституційних, так і обліково-організаційних прогалин. Проблема, однак, полягає не лише в термінології: зміст категорії варіює між дослідниками – від розмежування підпільної, неформальної, незаконної діяльності та виробництва для власного споживання до різних способів їхнього вимірювання (вибіркові обстеження, адміністративні дані, коригування на недооблік тощо) і відповідних механізмів державної протидії. Така різнострамованість інтерпретацій ускладнює міжкраїнову порівнюваність оцінок і вимагає прозорого викладення прийнятих допущень та методів під час побудови рахунків [7].

У науковій традиції дослідження тіньової економіки спираються як на напрацювання зарубіжних, так і українських учених. Серед перших вирізняються Ф. Шнайдер, П. Гутманн, Е. де Сото, Е. Фейг та інші, які запропонували концептуальні підходи до пояснення причин «виходу в тінь», розробили методології оцінювання масштабів і структури тіньової діяльності та окреслили інструменти детінізації. У вітчизняній науці проблематику висвітлюють,

зокрема, В. Базилевич, З. Варналій, О. Засанська, Н. Краус, В. Мандибур, С. Огреба, Т. Тищук, М. Флейчук, О. Халковський, Ю. Харазішвілі та ін., зосереджуючись на інституційних детермінантах, кількісних вимірах, галузево-регіональних особливостях і напрямках державної політики протидії. Водночас поза вузькофаховими колами дискусія часто ускладнюється термінологічною розпорошеністю та методологічними розбіжностями: не завжди коректно розрізняються причини й наслідки тінізації, ототожнюються корупція та тіньова економіка, що призводить до помилок у діагностиці та дизайні політик, що актуалізує потребу у стандартизації поняттєвого апарату, чіткій операціоналізації категорій і прозорій валідації методів вимірювання для забезпечення порівнюваності результатів та підвищення ефективності заходів детінізації. Існуючі підходи зумовлюють необхідність всебічного міждисциплінарного аналізу тіньової економіки та її обговорення в межах наукової конференції для перевірки об'єктивності, системності й комплексності її розвитку. Розглядаючи системність як онтологічну властивість реальних об'єктів, тіньову економіку доцільно трактувати як складне соціально-економічне утворення з емерджентними характеристиками ринкового господарства. У сучасних умовах вона демонструє такі системні властивості: структурність (наявність відносно стійких зв'язків і відносин усередині тіньового сектора, що забезпечують його цілісність і відтворення); універсальність присутності (притаманність усім типам економічних систем незалежно від рівня розвитку інститутів); невизначеність масштабів (принципові труднощі кількісного відмежування від офіційної економіки та, відповідно, вимірювання обсягів); мережевість (формування гнучких, децентралізованих мереж взаємодій, що полегшує просторово-часове поширення тіньових практик); спільність мотивацій із легальним сектором (орієнтація на максимізацію прибутку, водночас із переважанням аморальних та/або протиправних способів його досягнення як відмінної ознаки тіньового сегмента); подвійність ефектів (поєднання конструктивних (адаптивних) і деструктивних (деформуючих) впливів на інститути, конкуренцію та фіскальну базу) [8; 9; 10; 11; 12]. Такий системний ракурс створює підґрунтя для вироблення узгодженої термінології, операціоналізації показників і розроблення цілісних механізмів державної протидії тінізації.

З позицій синергетичного підходу тіньова економіка розглядається як нелінійна, відкрита та далека від рівноваги система, що самовідтворюється завдяки петлям позитивного зворотного зв'язку (економія на податках/регулюванні → зростання ресурсної бази → інституційна мімікрія та нормалізація практик → подальша дифузія). У такій системі формуються «атрактори» тінізації – стійкі режими координації акторів, підтримані мережевими ефектами, асиметрією інформації та високими транзакційними витратами легального сектору; зміни параметрів середовища (пороги контролю, очікувана ціна порушення) можуть спричинити біфуркації та переорієнтацію траєкторій. Застосування методів аналізу й синтезу дозволяє обґрунтувати необхідність регламентації та практичної мінімізації тіньових практик через: розрив ключових петель підсилення (зменшення інформаційної асиметрії, графову декомпозицію тіньових мереж), зсув «атракторів» у бік легального комплаєнсу (спрощення процедур і зниження витрат легального вибору), підвищення очікуваної вартості порушення (невідворотність, ризик-орієнтований контроль), а також комплаєнс-by-design у цифрових інфраструктурах (е-інвойсинг, ПРРО, СЕА ПДВ/СМКОР), міжвідомчу інтеграцію даних і адаптивне регулювання на основі доказів. Сукупно це робить тіньові стратегії більш дорогими й ризикованими, а легальні – відносно привабливішими, що й забезпечує практичне обмеження масштабів тінізації.

Історія входження категорії «тіньова економіка» в науковий обіг справді сягає середини ХХ ст. Спершу феномен осмислювався через повоєнні «чорні ринки» та позарегуляторні практики обміну, що фіксувалися у працях із кримінології та економіки добробуту 1950–1960-х рр [13]. У 1970-х відбувається термінологічна диференціація: поруч із «black/subterranean/underground economy» формується лінія «informal sector» (доповідь МОП по Кенії, 1972; К. Гарт, 1973), яка акцентувала на позаофіційній зайнятості й дрібному підприємстві. Паралельно економісти макрорівня закладають вимірювальні підходи: П. Гутманн (1977) та В. Танзі (1980–1983) розвивають «currency demand approach», Е. Фейг (1979)

пропонує транзакційний підхід, а з 1990-х Ф. Шнайдер зі співавт. застосовує MIMIC-моделі та формує міжкраїнні оцінки масштабів «shadow economy». У 1980–1990-х роках інтерес посилюється через податково-регуляторні реформи й трансформаційні процеси у країнах, що переходили до ринку; з 2000-х – через інституційний поворот (Е. де Сото) та розвиток композитних індексів і панельних порівнянь. У 2010–2020-х дослідження доповнюються методами Big Data, оцінками «VAT gap» та цифровими слідами транзакцій [15]. Таким чином, категорія еволюціонувала від опису маргінальних «чорних» практик до розгалуженої міждисциплінарної програми з усталеними методами вимірювання й порівняльного аналізу.

Наріжні підвалини сучасної концептуалізації тіньових/неформальних практик були закладені в межах спільних емпіричних досліджень МОП і Світового банку ринку праці країн, що розвиваються, проведених в Африці для перевірки релевантності «західної» концепції безробіття. Результатом стало виявлення феномену неформальної зайнятості та запровадження К. Гартон (1973) поняття «неформальна економіка». Як слушно зауважував Р. Бромлі (1978), її початкове політико-економічне підґрунтя полягало у намаганні «підтримати бідних без суттєвої загрози багатим». Неформальність від початку трактували не як синонім нелегальності, а як специфічний режим соціально-економічних відносин, що згодом розширив дослідницький фокус від «неформальної зайнятості» до ширшої категорії «тіньової економіки».

В українському науковому дискурсі усталеного підходу як до термінології (поширені варіанти: «невидима», «нелегальна», «сіра/чорна», «андеграундна», «прихована» тощо), так і до змістового наповнення категорії немає. Така полісемія породжує методологічні розбіжності у вимірюванні масштабів явища та формуванні інструментів протидії. Семантика прикметника «тіньова» апелює до фізичного феномена тіні як відбитку світла: відповідно, тіньова економіка є рефлексією легальної, а економічні закономірності діють у ній так само, як і в офіційній сфері. Принципово важливо, що тіньова економіка не становить окремого «сектору» – вона є транссекторною, може проявлятися в будь-якій галузі формальної економіки й тісно з нею переплітається, що унеможливує чітке визначення її меж, що, своєю чергою, зумовлює потребу у стандартизації понятійно-категоріального апарату та уніфікації методик обліку й оцінювання для коректного порівняльного аналізу й ефективної державної політики.

У контексті інформаційного суспільства тіньова економіка набуває мережевої конфігурації та функціонує як «комунікаційна тінь» – сукупність економічних практик, зумовлених цифровими технологіями та платформними взаємодіями, що перебувають поза дією чинного регулювання й офіційного статистичного обліку через їхню віртуальність, транскордонність і високий ступінь анонімізації/псевдонімізованості. На відміну від традиційних «офлайнових» тіньових форм, комунікаційна тінь характеризується: (1) платформенністю (маркетплейси, краудворкінг, DeFi), (2) мікроплатежами та негрошовими розрахунками (криптоактиви, внутрішні токени), (3) алгоритмічною оркестрацією транзакцій і розподілом діяльності між юрисдикціями, (4) слабкою верифікованістю суб'єктів і бенефіціарів. За цих умов класичні механізми ціноутворення, оцінювання доданої вартості та податкового обліку стають частково непридатними, що ускладнює як визначення податкової бази, так і контроль повноти надходжень [16, с. 25-30].

Аналітично доцільно розрізняти три блоки комунікаційної тіні: (а) нерегульовані, але не криміналізовані операції платформної зайнятості та шерингових сервісів; (б) протиправні дії (фрод, відмивання коштів, контрафакт у цифрових каналах); (в) податкове ухилення/агресивна мінімізація через посередництво платформ і криптоінструментів [17]. Для емпіричної ідентифікації придатні проксі-індикатори: аномалії між даними платіжних систем і національних рахунків, невідповідності ПДФО/ЄСВ щодо платформної зайнятості, обсяги P2P і криптопереказів, розриви у ПДВ-ланцюгах. Методично – вебскрейпінг і мережевий аналіз, ML-аналітика аномалій, інтеграція даних ПРРО/е-акцизу/банків, е-аудит, а також міжнародний обмін податковою інформацією (аналогічний до CRS/DAC7). Регуляторна відповідь має спиратися на технологічно нейтральні норми, статус платформи як податкового агента,

спрощені режими декларування для мікрозайнятості, обов'язкові е-чек/маркування, посилені KYC/AML вимоги до провайдерів та вбудовану інтеграцію з СУР/СМКОР. Це створює підґрунтя для легалізації частини «комунікаційної тіні» й зниження фіскальних втрат без надмірного адміністративного тиску.

Тіньова економіка – це багатовимірний сегмент господарської діяльності, що перебуває поза повним охопленням правового регулювання та офіційної статистики і включає: нелегальні (кримінальні) операції; неформальні/нерегламентовані види діяльності, що формально не заборонені, але не декларуються; квазілегальні практики, які використовують прогалини регулювання для мінімізації податкових і регуляторних зобов'язань.

Список використаних джерел:

1. Тильчик О.В. Класифікація нормативно-правових актів, що регулюють питання протидії тінізації економіки в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 4. С. 117–120.
2. Новак А. Я. Н 74 Як підняти українську економіку: Монографія. Вид. 5-те, доп. Чернівці: «Десна Поліграф», 2022. 408 с.
3. Пробоїв О.А., Гуменяк Л.В. Корупція і високий рівень тіньової економіки як визначальні фактори впливу на інвестиційну привабливість України та її інтеграційні прагнення. *ЕКОНОМІКА І СУСПІЛЬСТВО*. 2018. № 18. С. 127–138.
4. Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки: Наказ Міністерства України від 18.02.2009 р. № 123 URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0123665-09#Text>
5. Thomas J. (1999): Quantifying the black economy: “measurement without theory” yet again? *The Economic journal*, 109. P. 387.
6. Попович В.М. Теорія і практика детінізації економіки. Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. 546 с.
7. Building the System of National Accounts – non-observed sector. Eurostat. URL.: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Building_the_System_of_National_Accounts_-_non-observed_sector
8. Тіссен У. Тіньова економіка: методи прогнозування, проблеми кількісної оцінки та висновки для економічної політики. Зрушення до ринкової економіки. Реформи в Україні: погляд зсередини. К., 1997. 126 с.
9. Feige E. A new perspective on macroeconomic phenomena: the Theory and measurement of the unabsorbed sector in the US economy. *Causes*, 1980. 189 p.
10. Гончарова В. О. Взаємозв'язок офіційної та тіньової економіки в умовах ринкової трансформації: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01. Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2001. 16 с.
11. Дяченко О.П. Імплементация зарубіжного досвіду щодо формування антикорупційної політики України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 17. С. 17–20.
12. Жаліло Я.А. Тіньова економіка як «інституційна пастка» на шляху економічної модернізації. *Економічна теорія*. 2018. № 2. С. 22–40
13. Ванькович Ю. М. Визначення сутності тіньової економіки. *Вісник нац. ун-те «Львівська політехніка»*. 2009. № 657. С. 450–456.
14. The non-observed economy in national accounts: an update and a link with the undeclared economy Research Institute for Work and Society, University of Leuven. Economic Commission for Europe Conference of European Statisticians Group of Experts on National Accounts Twenty-fourth session Geneva, 8-10 April 2025. URL.: https://unece.org/sites/default/files/2025-03/10_The%20non-observed%20economy%20in%20the%20national%20accounts_REV_0.pdf
15. Ушинкіна О.А. Державно-правове регулювання обігу віртуальних активів в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право». Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут», Київ, 2025. 211 с.

16. Дуравкін П. Правове регулювання використання та обігу криптовалют як різновиду віртуальних (цифрових) активів у контексті оподаткування. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/prukr_2024_4_9.pdf

17. Легеза Ю.О. Децентралізація податків та зборів як гарантія соціально-економічного розвитку територіальної громади. *Правова позиція*. 2023. № 4 (41). С. 100–103.

